

[Päss, Elmar]

Mardikani ja Mardineses Skandinaavia
ja Baltikumis. Täi- ja meenakirjas.

[1937]

38 l.

Raati ja Eesti k.

7

Referaat
Mardihani ja Mardimäis Skandinaavias
ja Baltikumis.

Sisukokkuvõte.

Kui Skandinaavias kui Baltikumis on mardikombed käinud läbi mitmest areemisastmest, enne kui need jõudsid praegusesse järku. Mardi austamiseks peeti sügise kiirikumessi või kiriklikku austamispiha. Vähehaaval rulas selle päevaga ühte päris ilmalik toiming mõisnikule sügise rendimaksu maksmise kuupäevale. Veel hiljem arenes mardipäevale langenud rendimaksupeost eht joomapidu mardikülastuseks, kus tähtsamat osa mängis mardihani või hanepraad.

Endisel ajal peeti mardipäeva 11: nel novembril Toursi piiskopi Martinuse surmapäeval. Hiljem hakkasid ainult luterlased mardipäeva pidama 10: mal novembril Martin Lutheri sünnipäeval.

Toursi piiskopi Martinuse elulugu on kirjeldatud mitme autori poolt, kus teda kujutatakse erakordse piha mehena ja viljapriistvalt suure imetegijana. Varsti, pärast piiskop Martinuse surma, muutus ta inik legendaarseks, keegi turti muinasjuttudes väsimatu väändajana ja reisirajana. Suure lume tuisu ajal seob piha Martin oma hobuse tundmata sembera otse, mis onutub hiljem kiriku kellatornis. Teine kord põgeneb piha Martin kuradi eest, hüppes üle terve kirikliku või oru ja jättes jäljed kivisse. Legendaarne piha Martinuse inik on turtud kõigis Euroopa mais, jõudes kirikute ja kloostrite mõjud ka Põhjamaadesse. Kirikumessi ja hiljem selle asemel toimuva rendimaksupäeva traditsiooniga austati Martinuse legendaarset inikut. Hanepraadimine oli selle traditsiooni tähtsamaks tunnuseks.

Mardihane kultus erineb võrdlemisi laialdaselt Saksamaal, Taanis, Rootis, Norras, Inglismaal kõrvuti hängipraega, ühes osas Austrias, Ungaris katoliku usku slaavlaste juures ja Baltikumis. Vanasti olnud mardihane kultus õige laialdane Prantseemaal, kuid nüüd on see seal juba peaaegu kõigjalt kadunud. Ainult Toursis leidub mardihane kultust veel, kust on pärit ka kõige varem mälestusmärk mardihaneest. Seal leidub ühel 13 sajandist põlvnenud Toursi doomhäära

pitratil pilt, kus hani suudleb piha Martini orevoli. Kõige varem teade
 hanest kui mardilinnust pärineb a. 1171, kus Korweyer'i munkadele oli kingitud
 mardipeoks hõbedast hani. Tänapäevais siviilseaduses etineb mardipiieva kohal hani
 kujutus. Mardihane probleemikohta on olemas viis iseseisvat teooria: legendi-
 teooria, Leibnizi teooria, Wodani teooria, Marsi teooria ja viljadeemoni teooria.
 Kõige tähtsamaks neist teooriatest on peetud eriti Marsi teooriat, mida kaitses
 dr. Wilhelm Fügensen. Kõigil nendel mardihane tähtsust seletavatel teooriatel
 on puudusi ja vastukäivraid ~~andmeid~~ tõiasju.

KuiBESTis marditandid mardipiieva eelõhtul andeid korjavad, siis paluvad
 nad mardilauludes perenaist, et see toeks aidast haneliha. Haneliha
 palve etineb mardilauludes neljas maakonnas: Pärnu, Viljandi, Tartu ja
Võrumaal. Kadri laulude kaudu, mis üldjoontes on mardilauludest laena-
 tud, on haneliha palve peale eelrimetatud ma-aalade veel edasi kantud
Setumaale. Nii mardilauludes etineb hani veel õnnesoovimise lau-
 lujätkus. Mardil või kadriannete korjajate poolt viisati talutares teri,
 nagu herneid, otre, lüva või kirvikeri põrandale ja toa eri nurkadesse,
 soovides iga sellise viske juures pererahvale mitmesugust õnne. Hanele
 õnne sooviti Pärnu-ja Laanemaal lauludes, kus eriti viimases maakonnas
 heideti õnnesoovi-teri kas õue või hanelauba. Kui mardidele andeid
 anti, siis tänuks sooviti nad pere üsikuile liikmetele mitmesugust edu ja
 hüvetid, muu hulgas Pärnu-ja Harjumaal ka hanele rõõmu. Terve hana-
 rik sooviti hanelid täis! Samal kombel sooviti ^{Laanemaal} kadritandid perenaistele:
 „Katused täis hane perada!“ Üksikute pereliigetel kõrvale sooviti annete-
 korjajad veel erilaulus tervele talule üldiselt head hanele rõõmuist.
 Laanemaal mardilauludes sooviti, et: „Haned isata hauduga!“ Samasu-
 gustes kadri lauludes Pärnu-ja Viljandimaal sooviti, et õige õitsegu hane-
 leega või et haneldel oleks palju poegi. Kui aga talust midagi ei antud,

siis saajataid kaardisandid näiteks Läänemaal: (Hani surgõpõgu aida teele!"
 Mardilauludes esineb hani veel ^{lauluks} (Hänkis, kus talu pere poolt esitatud järelpäri-
 misele mardid vastavad, kust nad on tulnud. Ühes Letumaal leevitud laulu-
 redaktsioonis, mis küll hiljem on laenatud kuige või me imede laulust, kujutellakse
 mardi tulekut selliselt muinasjutumaalt, kus hared söövad haljast hobedat.
 Liiti mardilauludes hani ei esine. Samuti on see vähe tuttav Leedus.

Rootsis esineb mardihane traditsioon peamiselt Skånes ja on seal
 võrdlemisi populaarne. Lundi Ülikooli Rahvalaule Arhiivi kirja pannud,
 milliseid leidub arvult üheksateistkümmend, kirjeldavad hanetraditsiooni
 Skånes 1840-1931 a. vahel. Hanesid tapeti Skånes mardipäeva eelisel päeval,
 9 novembril ja valmistati nendest mitmenuguseid toite. Kõige tähtsamaks
 hanest valmistatud toiduks oli hanemaksast valmistatud hanekaela vorst,
 suitsutatud hanerind, soolatud haneliha ja hanepraad. Mardihane söömiseks
 kindlat kellaega üldiselt Skånes ei esinenud. Varem ajal oli tavaline mardi-
 hane söömine teatavates kohtades kell 10 või 11 poiggu mardipäeva eelõhtul. Hil-
 jem, kui oldermanni pidustused langesid mardipäeva eelõhtule, kus ka hane-
 pradi söödi, lihtsasti tähtsaim mardihane söömine mardipäeva õhtule. Tuleb
 ette juhuseid nendes kohtades, kus oldermanni pidudest mardipäeval ei ole teateid,
 et hanelihaist valmistatud toitu söödi mardipäeva eelõhtul isegi mitmel
 kellaajal. Hanele arvu kohta leidub manuskriptides samuti väga erinevaid
 teateid. Väikemaapidajad tapsid mardipäevaks tavaliselt 4-6 hane, milledest
 kohati kaks jõuluks sisse soolati ja ülejäänud tarvitati mardipäeval. Kus aga oli
 suurmaapidamine või mõis, seal nuumati hanesid 20-60 mardipäeva peoks. Vähemates
 majapidamistes jätkus nähtavasti üheksaüheksast mardihanele nuumamisest, kuna suure-
 mates majapidamistes ja mõisates nuumati neid kuus rõidalaat ja veel kauemgi. Solari-
 müüjad ostsid mardihanesid kokku juba augusti kuul. Hanekarjuse ülesanded alga-
 sid nende nuumamisega, kus neid karjati nii mardipäeva kui jõulu tarveteks.

Harede tarpmine, sulgede noppimine ja harelikast toitude voolmistamine köögis
 mardipäeval oli Skånes taas seeses eri kommetega. Mardihare söömise kombe
 kohta väikemaapidajate keskel leidub ^{üks} teitav manuskript, mis näib olevat kuu-
 lumud vool teatud piirkonna kohta Skånes. Kuna oldermannipeod, kus harepraag-
 di söödi kahes kohas, vana ja uue oldermanni pool, toimusid ainult väikema-
 pidajate hulgas, siis oli loomulikult seal ka mardihare söömise komme tuttav.
 Kolmes tekstis mainitakse Martin Lutheruse nime, kuna mardipäeva Rootsis peetakse
 10. novembril Martin Lutheruse sünnipäeval, kuigi mardihare ei olnud usurefor-
 maatoriga mingit ühendust. Millist mõju mardihare kultus Norras ja Jaanis
 on avaldanud sealsetes rahvakommetes, selle kohta puuduvad täpsemad andmed.
 Soomes aga leidub vool praeguse teadete mardimessi kohta Oravaises ja Marttilas,
 kuna mardihare söömine mardipäeval ei ole seal rahvapärane.

Mardimess ja rahvakombed mardihare söömise kohta nii Skandinaavias kui
 Baltikumis on laenatud Prantsusmaalt, kuna germaarlased on olnud
 vahetajate osas kumbagil pool. Siin kergivad esile kaks probleemi: 1. millal
 mardihare kultus sai alguse ja 2. mis ühendus oli hanel Toursi piiskopi Püha
 Martinusega? Harekultus on autori arvates vanem kui mardimess ja mardihare
 kultus. Besti keskajast põlvnevat mardilauludes on hare kohta käivad väikesed
 tekkinud hiljem. Samuti on raske praeguste meemal ajal kirjutatud andmete järgi
 otsustada, mil ajal Skånes hare söömise komme mardipäeval tuttavaks sai.
 (Besti materjalid viitavad tagasi umbkaudu 18 sajandini, kuna Rootsi kõige
 vanemad ^{alhiist} kirjutatud põlvnevad 19 sajandi esimeselt poolelt). Teise küsimusele
 vastates näib, et Toursi piiskopil Pühal Martinusel ei olnud kultusliku
 ühendust hare ohvrikommetega hingede ajal. Hare toitude tõelisus ühenda-
 jaks oli siin see, et mardipäev langes hingedeajaga ajaliselt lähedalt kokku.
 Ja nagu meie võime leida ristiusu kalendripühades ümber kohandatud paganus-
 aegseid kombeid, mis liituvad aegamööda nende päevade ajalise kokkusattuvuse tõttu,
 nii on samanequne kontaminatsioon nähe siinigi.

Påss. Kyrkans- och Sälls. i
jåk.

5

Protestanterna kunde inte på annat sätt bli kvitt det katolska helgonet Martinus än att helt enkelt övertaga denna dags traditioner och förena dem med trosfadern Martin Luther. Tack vare två iögonenfallande sammanträffanden lät detta sig mycket väl göra. För det första inföll nämligen M. Luthers födelsedag en dag före biskopens av Tours dödsdag, och för det andra hade båda samma förnamn

X 5 (~~sanctus Martinus och heliger Martin~~): Att märtensgäsen inte har något samband med den senare, bevisar redan det faktum, att i Europa gäsätandet på märtensdagen förekom redan, då de med det katolska helgonet i samband stående märtensdagssederna ännu inte hade införlivats med protestanternas, alltså före M. Luther.

Även i folklegenderna förekommer endast biskopen av Tours, aldrig någonsin Martin Luther, fastän sistnämnda namn i almanackorna oftast står skrivet på märtensdagen. Enligt folksagorna skulle biskopen av Tours ha varit så blyg av sig, att han sprang bort och händelseris gömde sig i en gäsbur, då han hörde, att man ville ha honom till biskop. Gässen förrådde honom genom sitt snatter, varför dessa skyldiga senare måste giva sitt liv. Av dem fick man sedan gäststek, svartsocker, gäskorv samt rökt och saltat gäskött till märtensdagen. Att märtensgäsen inte står i någonslags förbindelse med lärofadern Luther, därom skrevs det redan i början av förra århundradet. Det har publicerats intressanta åsikter från nämnda tid. Seden att äta märtensgäs grundar man på gamla legender om biskopen av Tours:

«Att äta Märtensgäs, är en ganska loflig sed i ett väl beställt hushåll. Äfwen i år torde mången icke längesedan frögdad sig deråt. Men sedan gäsen är uppäten, återstår blott att fråga: hvarför skulle han just på den wisza tiden ätas, och till hwilken Märtens åminnelse? Man torde inbilla sig, att det är till Märten Luthers. Men man bedrar sig. Man är mer påfwisk än man tror. Man hedrar dermed ett Katholskt helgon, som lefwde ren i fjerde århundradet, och hette Martinus. Han war född i Ungarn, men

2

utmärkte sig genom sitt nit att utbreda kristendomen i Frankrike, der han blef biskop år 371. Efter många underverk dog han 397 på sitt 81 år. Hwarför nu en stekt gås skulle ätas på hans namnsdag, derom hafwa de lärde hyst ganska stridiga tankar. Somlige säga att hans oförsonliga hat till gäs, andre att hans synnerliga kärlek till dem, helst då de woro slagade och stekte, gett anledning till detta offer på hans graf. De förre äro litet förlägne om att kunna förklara, huru en så from och andelig man begynt hata ett så oskyldigt och wälsmakligt djur som gåsen. Än säga de: att då den helige Märten en gång inför en ganska talrik församling hållit en ganska uppbyggelig och rörande predikan, hade alla gäsen i grannskapet upphäft ett så förfärligt skri, att han nödgats bryta af sin predikan, och gå snöpligen bort i yttersta förwirring. Hans åhörare hade då, för att ställa honom tillfreds, genast enhälligt fattat det beslut -, att slagta alla sina gäs, och samma dag verkställt det äfwen.

Kampens

Till äminnelse af händelsen och den afbrutna predikan hade sedermera alla gäs bliwit slagade på samma tid. Än berättas åter: att då biskopswärdigheten i Tours skulle erbjudas åt den wärdige mannen, gömde han sig undan, tills han blef röjd af en hop snattrande gäs. Twiflare sätta en så owanlig modesti i fråga, eller tycka åtminstone, att de goda gäsen, som bidragit till hans upphöjelse, icke förtjena ett så hårdt straff, som sträckt sig ej blott till tredje och fjerde led, utan till hela det olyckliga släktet. Oförgripligen sagt, är deras uppgift mest sannolik, som härleda bruket att äta Märtensgäs ifrån den synnerliga smak för gässtek, som den fromme prelaten i lifstiden haft, tills han en gång så förätit sig derpå, att han för bristande matsmältning måst tillsätta lifwet.» *(Tillnärta slutledningarna grundade)*

Vid behandlingen av legendteorien omnämndes, vad värde man kan i legenden gör man sina slutledningar om teoriernas betydelse för folksagan.

Det ^{här} givna exemplet framhåller ^{flott} hur pass stor vikt man på sin tid lade vid legenderna, då man t.o.m. genom tidskrifterna lät allmänheten få kännedom om deras möjliga sannolikhet.

3

helt

Vilken verkan ^{helt} märtenskulden lämnat efter sig i Norge och Danmark, har ej varit möjligt för författaren att undersöka. I Finland däremot har den helige Martinus visserligen inte lämnat många men dock vissa spår efter sig. ⁴⁾ Det förra Uusikylä eller Nybygd, om vilket de äldsta uppgifterna sträcka sig tillbaka till 1316, omnämnes år 1409 för första gången med namnet Marttila, "St. Mårtens" kyrksocken, i ett brev, där socknens kyrkoherde Henrik Tuomaanpoika skänker sin egen gård Karkoiste på Mynämäki till Åbo domkyrka. Man tror, att kyrkan helgats åt St. Martinus, efter vilken senare även hela socknen fått sitt namn. ⁶⁴⁾ Även i Estland finns en socken med namnet Martna < Martina i Läänemaa. I en av Marttila kyrkas klockor, som gjutits av Ambrosius Ternandt år 1700, kan man ännu se ^{bilden av} St. Martinus, där han sitter på hästryggen och ger ett stycke av sin klädnad åt en tiggare. Den första tryckta upplysningen om märtensmässan påträffa vi i mag. Anders Indrenius skrivelse om Satakunta: "Anmärkingar om Keuru Sockens forna och nu varande tillstånd", där det bl. a. skrives: « ... Olai dagen och All-Helgon Mässan (Köyri eller Kekri) måste ett får förstöras. Somlige hafva firat Mårtens och Carins mäs⁶³⁾san. » Förutom det ovannämnda finnes en längre beskrivning från år 1852 av domaren Lassus om märtensmäs⁵⁾san och märtensprocessionerna i Oravais: « Under katolska tiden i Åravais kapell hafva de der dyrkat ett så kallad Skyddshelgon såsom en medlare emellan Gud och menniskor benämnd St. Märten, hvars beläte varit stående uti kyrkan, sedan de hade brukat och besådt sine åkrar, i synnerhet de nära intill kyrkan belägna åkrarne, uttog⁵⁾s detta Skyddshelgons beläte från kyrkan, och bars det omkring åkrarne med högtidlighet; Och då det belätet således kringfördes messades och sjunges Littanien, detta skedde och iakttog⁵⁾s årligen såsom en nödvändig angelägenhet att

⁶⁶⁾ Matti Waronen, Vainajaipalvelus muinaisilla suomalaisilla 182-184 och Helmi Helminen, Syysjuhlat 56. — ⁶⁷⁾ Uusi auru 1911, nr. 242, sid. 8, sp. 4-7. Juhani Rinne: Marttilan vanhemmista historiallisista muistoista. — ⁶⁸⁾ Åbo Tidningar 1776, nr. 10, sid 78.

⁶³⁾ I Estland helgades åt sankt Märten utom Martnakerkan även T ü r i i Järvamaa, Käina i Läänemaa, Valjala på Saaremaa, Väandra i Pärnumaa samt Ranna och Kambja kyrkor i Tartumaa. Märtenskapell voro fordrom Audrus i Pärnuxemämaa och i Tartumaa Võnnus ("Rasina kapell").

4

Korpus

* Det omtalas även, att Gustav Vasa såsom kunnig organisator av lantbruks-
 ekonomin, utgav en förordning angående djurens hållande på stall från mär-
 tensmässan till valborgsmässan. ⁷⁴ anropa nämnde helgon om årsväxtens bevarande, en helsosam och gynnsam vä-
 derlek och slutligen af en ymnig och rik skörd... I procession gå omkring socken
 med en bild av St. Martin, vilket helgon även i vissa andra delar av landet an-
 sågs kunna beskydda skörden. ⁷⁵ Denna finlandssvenska sed - processionen
 med Martinus bild - tror T. E. Karsten vara ett lån från Sverige. * Till uppgif-
 terna om märtemässan i Marttila och Oravais kunde man bifoga några
 ortnamn i Finland såsom Martinniemi i Haukipuda socken, Martinsaari i Viro-
 lahti socken samt Marti kyrka och församling (Martinseura) i Åbo, fast inga
 uppgifter finnas om att man någonsin firat märtemässa där. Gudstjänst
 på märtemässodagen den 11 nov. var vid slutet av 1700-talet förbjuden
 i Finland, ifall dagen ifråga inföll på en vardag. Även förbjöds det myckna
 ätandet och drickandet i byarna. Förbudet förmådde dock inte helt och hållet
 utrota märtemässofirandet i Finland. Å andra sidan ha här ^{den s. k.} kekri- och del-
 tidens samt märtemisdagens seder sammanmält. I Nord-Karelen firades på
 på märtemisdagen "sompiaisia" eller notdragningens slutfest. ⁷⁶ Som Jaakko Fell-
 mann år 1800 omnämner, kokades i Rovaniemi på märtemisaftonen kött och
 köttgröt som huvudrätt. Underlät man detta, så kom Märten hungrig till
 trapphuset och gav de sovande ingen ro. ⁷⁷ S. Paulaharju ⁷⁸ beskriver östnor-
 diska seder i Finland och talar om märtemisdagen som korvdag. Man tillver-
 kade så stora korvar som möjligt samt trugade och åt av dem så mye-
 ket man orkade. Hela dagen ropade man på Perso-Martti. Om märtemis-
 gäsens förekomst i Finland saknas upplysningar. Man antar, att märtemis-
 firandet kommit dit från Skandinavien och huvudsakligast från Sveri-
 ge. S. G. Elmgren ⁷⁹ påpekar t. ex. att år 1221 i Sverige med tillhjälp av Lunds

⁷⁴ Finlands svenska folkdiktning VII 2, sid. 85-86. — ⁷⁵ Finnisch-Ugrische Forschungen
 XII 313-314. — ⁷⁶ Gabriel Nikander, Fruchtbarhetsriter under årshögtider hos svenskarna
 i Finland I 306. — ⁷⁷ Sanakirjasäätiö, Esko O. Sallinen 6. 5. 1933. Joensuu. —
⁷⁸ Turunmaa 11. november 1927. — ⁷⁹ Kainuun Mailta sid. 181. — ⁸⁰ Beskrifning
 öfver St. Märtemens socken. Suomi (1857) I nr. 17, sid. 165-259.

74

76

5 ✓

stads dominikanerbröder grundades Helige Martins kloster. Därför finnes där också en gata med samma namn. Möjligen, skriver Elmgren, har någon dominikanermunk, som bosatt sig i Finland, även här sökt bibehålla detsamma i kyrkonamnen Marttila och Marti. Det kunde tänkas, att även märtensmässotraditionen fått sin början här. Å andra sidan understöder Elmgren inte påståendet, att seden lånats från Sverige. Oravais märtensprocession kände de tills ^{hittills gjorda} nu utkomna svenska folkloristiska skrifterna ^{uppteckningarna} inte till. Folkseder och gäslekar, ⁴⁸ som stå i samband med gäsätandet och äro populära i Skåne, äro dock obekanta för den finländska allmogen. Om märtensmässosederna kommit till Finland via Sverige eller direkt genom invånare av tysk nationalitet, ^{den frågan} fördrar noggranna, detaljerade undersökningar, innan man kan dra några säkra slutledningar.

*

Det är intet tvivel om, att seder och bruk vid gäsätandet såväl i Skandinavien som i Baltikum lånats från Frankrike. Germanerna ha tydligen varit mellanhänder ^{vid} till detta lån, emedan det ännu i våra dagar heter: „Weit aus am häufigsten aber liefert die Gans den Festbraten, die ja nun in der Blüte ihrer Schmackhaftigkeit steht.“ ⁴⁹ Låt oss jämföra några gemensamma öfönderligt bevarade motiv i gäsätningsseden: „In Böhmen zerlegt der Hausherr den [Gans] Braten immer selbst.“ ⁴⁹ och i Sverige „... medan husbonden särverade dän stora korvsupen åt däm som voro berättiga därtill...“ (LUFA, 2774, Blekinge, Östra, Sillhörda). Eller åter: „... Aus ihrem (Gänse-) Brustbein pflügen Weissagungen auf die Witterung des kommenden Winters entnommen zu werden.“ ⁵⁰ vilket är mycket allmänt i hela Tyskland, och i Estland: „Om märtensgåsens bröstben är vitt, blir vintern snörik, om det är brunt, blir den kall.“ ⁵¹ 81

⁴⁸ Uppteckningar om gäslekar på märtensdagen i Skåne ha utgivits av Tobias Norlind 1925, Svenska allmogens lif, sid. 451. — ⁴⁹ Paul Sartori, Sitte und Brauch III 267. — ⁵⁰ På samma ställe, sid. 268. — ⁵¹ E[iseni rahvaluule manuskriptide kogu] 190133 (9). Tartu.

81

49

80

7

nan måste liksom bocken vara böjd. Halsen utgjordes av ett kvastskäft med två skedar fastbundna i toppen. De skulle föreställa näbben. Kroppen betäcktes av ett lakan. ⁹⁰

Tranans näbb kunde vara kortare eller längre, beroende på hur den gjorts, antingen av skedar fastbundna på ett långt kvastskäft eller av en vanlig päls-^{För bruk}ärm: Inomhus gjorde man på mårtensdagen en lång docka och en dubbelt så lång människa med grepar på huvudet. Sedan trädde man en rock på den och ena armen sträcktes fram till näbb. ⁹¹

I Estland var mårtenstranan den enda fågelfigur, som följde med mårtensstiggarna, då däremot ~~katrinagåsens utseende~~ inte noterats bland mårtensstiggarnas seder. (gåsfiguren, sådan katrinastiggarna kände den,)

Seden att äta mårtensgås har kontaminerats med bruket att vid offerfesterna under hednatiden förtära djur och fåglar för att bevaka de döda förfädernas själar. Denna folktradition var säkert vitt utbredd redan före den katolska mårtensdagen, och som synes av de folkloristiska uppteckningarna, ha vi kvarlevor av den även i våra dagar. För att inte förarga de påhälsande dödas andar, förbjödos på mårtensdagen arbeten, som åstadkommo buller: « Man fick ej brygga på mårtensmäss, då vände „vsten“ (det som man brygde på) sig på andra sidan. » Nord. mus. 27722. Dalsland, Frändefors socken. M. Eriksson < Johanna Olsson (omkr. 70 år gammal) ungr. 1922. Eller åter: « Det var flera vintrar före jul därför talades bl. a. om Mattes-mässevinter, Mårtens-, Helge- och Andersmässevintern. Man skulle inte „spinna ut jula.“ ITGH 2082, Västergötland, Skeppslanda socken. Fru Andersson < Helmer Olsson (*1870 omkr.), 1930. Likadana exempel kunna vi hämta från Finland t. ex: « Martin viikoll (friiviikoll) - friveckan har nio dagar „jako-aika“ d.ä. deltider, på vilka man inte får bullra, t. ex. kärna smör o. a.

¹ E 69992/3 (1). Pä: Vändra. — ² E 80332 (4). VI: Helme.

⁹⁰

⁹¹

2
99

Om man gör det, får man möss.» SKS ¹⁾ Tuom. c. 117. Uusimaa, Porvoo, Kerkoin socken, J. E. Tuomala år 1887-1890. S. Paulaharju ²⁾ skriver: «Engång gingo de dödas andar så starkt igen, att man måste hålla begravning engång till och det om hösten mellan kekri och märtensdagen, emedan de döda voro i rörelse från simonsdagen (den 28 okt.) till märtensdagen.» Även i E. Sjömans bok "Puolituhalta vuotta Marttilan seurakuntan vaihesta" ³⁾ förklaras märtensmässan stå under "jakoaja" (deltidens) verkan: «Vielä on tästä jakoajasta johtuneena todistettavissa sekin, miksi väestö täällä Marttilassa Martinpäivää, joka on marraskuun 11 päivä, entisinä aikoina runsailla juomingeilla vietetti. Nämät juomingit eivät suinkaan - kuten on väitetty - johtuneet erityisesti Martin päivän vietosta, vaan olivat näimätkin perua jakoajan ja rainajien muiston vietosta.» / Det är: Att befolkningen här i Marttila kyrksöcken på märtensdagen, som infaller på novembermånadens 11 dag, förrhöll rikhaltiga dryckeslag, kan man härleda från deltiden. Dessa dryckeslag ha aldrig, såsom man påstått, hållits till åminnelse av märtensdagen, utan de ha uppstått till minnet av de döda och deltidens storartade firande.) Även i Estland finner man en hel mängd uppgifter om att märtensdagen står i samband med hednakulten på de dödas sjöladag. Alla slags bullrande arbeten voro förbjudna på denna dag: «På märtensdagen soapade man inte golvet, siktade inte (mjöl), stoppade inte, kammade sig inte utomhus och gjorde inga ^{grindar} portar, annars åto maskarna upp kälén.» ⁴⁾ Det nödvändigaste arbetet på märtensdagen var över hela Estland linbråkningen, vilken emellertid även förbjöds: «På märtensdagen får man inte rensa lin, i motsatt fall misslyckas linväxten och tågorna,» ⁵⁾ eller «Om man på märtensdagen arbetar med lin, så går inte linodlingen framåt.» ⁶⁾ Av utomhusarbeten var vedhuggning förbjuden,

¹⁾ Suomallaisen Kirjallisuuden Seuran folkloristiska samling i Helsingfors. — ²⁾ Kainuun Mailta sid. 278, Ida-Pohjamaa, Kuhmoniemi. — ³⁾ Åbo 1909, sid. 23-24. — ⁴⁾ E 45957 (6) Pä: Karksi. — ⁵⁾ E 57218 (15). VI: Paistu, Tuhalaane vald. — ⁶⁾ E 30856 (10). Pä: Saarde.

96

94

94

95

emedan den ästadkom buller: « På mårtensdagen skall man inte hugga träd, såsom enar, annars river vargen ihjäl mycken boskap. »¹⁰¹ Inomhusarbeten voro också förbjudna: « På mårtensdagen krasade man inte ull, för man trodde, att fåren annars blevo ullfattiga, »¹⁰² eller « På mårtensaftonen får man inte spinna, inte heller sticka vantar eller strumpor, annars taga tiggarna lyckan med sig. Mårtenstiggarna får man inte låta gå med tomma händer, för då hämta de ingen lycka till huset. »¹⁰³ Det finns uppgifter från flera orter i Estland om att mårtensdagen förr varit en så stor helg, att man inte alls arbetade på denna dag.¹⁰⁴ Tjänsteflickan måste dock arbeta, emedan: « endast mårtensdagens afton hade flickan för sig själv (d. v. s. hon behövs de inte arbeta för husbonden). »¹⁰⁵ Av fruktan för gengångarna täckte man för fönstren: « På mårtensdagens afton är det nödvändigt att ha skydd för fönstren, för då äro många onda andar i rörelse; om de se eld, komma de in och göra skada. »¹⁰⁶ Någon gång har man helt enkelt kallat den onda anden "djävulen", som i Harjumaa: « På märkesdagar och större helgaftnar, såsom mårtensaftonen (o. s. v.), sluter man ordentligt till fönstren med luckor; detta sker för att "djävulen" med ledning av eldskenet inte skall kunna komma in. Under dessa aftnar är han särskilt i rörelse. »¹⁰⁷ Även ifråga om maträtterna föllo mårtensdags- och själadags-traditionerna samman. « Mårtensdagen firas med samma mat (som själadagen, d. v. s. palt). »¹⁰⁸ Såväl i Sverige som i Estland stektes mårtensgäsen med kål: « På mårtensdagen äter man stekt gäs med kål, »¹⁰⁹ eller: « Man stekte (på mårtensdagen) kål med gäskött och på några ställen kokade man kålsoppa med svinkött. »¹¹⁰ De mårtensrätter, som mårtenstiggarna samlade i gårdarna, ha i den estniska folkdiktningen fått olika namn: delen, gåvan, även mårtensgäsen, endel, skatten, nickeln, habet, vinsten, "ingenting annat", smörgäsen, saken, "något litet", säcken, byllet, skörden,

101) E 48680 (149). VI, Yiljandi, Uusna vald. — 102) E 80270 (1). VI, Helme. — 103) E 53101 (329) Tallinn. Jämför även: « Mårtenstiggarna måste man giva gåvor för att vinna de goda andarnas välsignelse. » E 80265 (2). VI, Helme. — 104) E 49382 (12) Pä, Saarde; E 73122 (3); Även på katrinadagen: E 49382 (12) Pä, Saarde; E 80270 (1). VI, Helme. — 105) E 74596 (50). Ha, Rapla, Kabala vald. — 106) E IV 20 (67). 107) E 22977/8 (2), Ha: Risti. — 108) HI 25, 321 (38), VI: Tarvastu. — 109) E 19013 (9). VI: Tarvastu. — 110) E 73122 (4).

101) 105) 102) 106) 103) 107)

Sök löst mänten / offergåvor 3

Sök hos Katrina offergåvor
Sök Katrina offergåvor 3

stora biten, det som blir över och t.o.m. offerret:

- Aa. } - Pä: Tori 9, Halliste 1; Vl: Suure-Jaani 21; Ta: Kodavere 4.
- b. } *Sök åt mänten offergåvor* - Ta: Palamuse 4a.
- c. } - Vl: Helme 8.
- d. } - Sa: Pöide 1.

som lån från mäntensvisorerna förekomma offermotiv även i de estniska katrina-tiggarnas visor:

- Aa. } - Pä: Saarde 4, Halliste 1d; Ta: Laiuse 1, Palamuse 3.
- b. } *Sök Katrina offergåvor* - Jä: Turi 11; Pä: Halliste 12.
- c. } - Sa: Pöide 1.
- d. *Säkst sök offer åt Katrina!* - Ta: Palamuse 3a.

Därav kunna vi draga den slutledningen, att märtensgäsen ursprungligen förekom som offerfågel för att försona de dödas själar, vilka under deltiden hotade att gå igen och störa de levandes ro. Senare, då martinuskulten utbredde sig till Norden, Skandinavien och Baltikum och man även började äta gästek på märtensdagen, kontaminerades de båda riterna. Denna sammansmältning av de hedniska och katolska sederna tog en längre tid i anspråk. Tydligt försiggick mellan riterna en viss strid, som slutade med sammansmältningen. Även i våra dagar finner man i almanackorna märkesdagar, som samtidigt innehålla både hedniska och kristna traditioner.

Professor K. Grotenfelt¹⁰⁸ och pastor V. Reiman¹⁰⁹ ha i sina påståenden gått till ytterligheter, då de försökt bevisa märtensfirandet blott som resultat ^{av} "marraste" eller "mardade" d.v.s. vördandet av de dödas själar. ~~Prof. K. Grotenfelt~~ härleder det under den äldre tiden ofta använda mardikuu (märtensmånad) från mardakuu. Detta grundar han på förekomsten av ordet "marrasaig" i dr. Wiedemanns stora

108) Suomalaisten kuukausnimityksistä ja ajanlaskusta, sid. 4-8.
 109) Eesti rahva hariduse järg iseseisvuse aja lõpul: Eesti Kirjandus IV (1909) sid. 458-460.

11

estniska folkmålsordbok. Mårtensmånad skulle i så fall vara analogiskt med det, som förr i tiden oftast kallades själarnas eller de dödas månad. Sistnämnda månad ägnades de dödas själar eller „marrad“, och ursprungligen skulle det ha varit samma namn, som finnarnas „marraskuu“ i våra dagar.

Pastor V. Reiman har i sin förklaring gått ännu längre, i det han förbinder de i Estland mycket folkliga mårtenstiggarna med „marrad“, de dödas gengångare. Mårtenstiggarna vore andar, vilka i främmande skepnad under själamånen gingo omkring och sökte gåvor. Reiman försöker bevisa, att ur ^(de estniska) mårtensvisorna tydligt framgick ^{art} de döda själarnas karaktär. De tillhöra varken de goda eller de onda andarna, änglarna eller djävlarne, utan uppträda fullständigt i människogestalt.

Då prof. Grotenfelt påstår, att den estniska mårtensmånaden ingenting annat har att göra med biskop Martinus (eller l.o.m. Martin Luther) utom en tillfälligt språklikhet, så kunde vi fråga oss, om mart och marras resp. mardikuu < marraskuu ur rent språkvetenskaplig synpunkt alls äro förenbara? Prof. Kaarle Krohn har fullt berättigat intagit en mer än trivlande ståndpunkt till denna fråga. Inte heller står sig pastor V. Reimans påstående, om man närmare jämför den estniska folkdiktningen och mårtenstiggarnas sed att samla gåvor med folkvisorna i Holland, Belgien och Tyskland. ¹¹⁰ Därför företog även mag. Aarne Rossander i Helsingfors på uppmaning av prof. K. Krohn en grundligare undersökning ¹¹¹, där han stödde sig på 212 upptecknade mårtensvisor från Estland och Ingermanland. Det goda resultatet av A. Rossanders undersökningar visar, att rötterna både till de estniska mårtenssångerna och de bedjande verserna om mårtensgåsen sträcka sig till Tyskland.

197 Samlandet av mårtensgåvor på mårtensdagen är inte känt i hela Tyskland utan endast i följande områden: 1. Rhendalen mellan Köln och Koblenz, Eifels omnejd; 2. Ost-Frisland; 3. Västra Hannovertrakten, Westfalen och norra Rhenlandskapet; 4. Östra och norra Hannovertrakten och Altmark; 5. Weser, Aller, Leine och övre Emsområdet; 6. Thüringen. — 2) „Martinlaulut Virossa“ I delen 1913 (ett manuskript med 88 sid.) och II delen 1914 (ett manuskript med 66 sid.).

19

Slutande denna korta översikt kunna vi här påpeka, att i de estniska märtensångerna, såsom oftast i folkvisorna, även finnas motsatta påståenden t.ex. att man inte vill ha gåskött:

"Märten önskar icke gåskött,
Märten icke ber om ankkött,
Märten önskar kött av ungnöt,
Dilammkött för honom duger." 102

Note 514
120

Författaren vore mycket tacksam, om någon som råkar ha flera uppgifter om märtensfirandet, ville adressera dem till ^{akademilins} Roots-Eesti Ühing (Svensk-Estniska Samfundet) i Tartu i och för vidarebefordran till författaren. Samtidigt uttryckes härmed det varmaste tack till hr. prof. Per Wieselgren för vänligheten att tolka detta arbete och för annan hjälp, till prof. Walter Andersson för noterandet av märtenssederna i Lunds folkloristiska arkiv och till prof. Gustav Suits för korrekturläsningen.

Ännu separat!]

109

Postimees 1935, nr. 305, sid. 4, sp. 2-5.

17

Päss
Koski - Elvdi
Järh

7

Aa. Upp i taket hönsalycka! - Jä: Ambla 1, Järva-Jaani 2, Koeru 3;

Ha: Kose 3-4, Juuru 2-3-, Risti 4, 9;

Sa: Jaani jaani 1-2.

b. Under taket hönsalycka! - Jä: Amb 4, Järva-Jaani 1; Ha: Kose 1.

c. Upp i taket hönselycka! - Vi: Väike-Maarja 3; Pä: Saarde 5.

Ba. Bakom stegen hönsalycka! - Pä: Tori 2.

Ca. *Bar om halsu* hönselycka! - Pä: Halliste 3, Karksi 2.

Da. Sedan växa dina hönor. - Pä: Pärnu 13.

Av dessa ~~tråkiga~~ exempel framgår, vilken oviktig handel gäsen hade i lyckokastningarna till märten och katrinadagen, om man jämför med hönan. Om gåvor erbjödos märtenstiggarna, så önskade de till tack familjens enskilda medlemmar olika slags framgång och lycka, bl.a. också tillväxt i

husdjurens antal. Så tillönskade man exempelvis husmodern:

vå gårdsgårdskriken
Aa. Gäss i ~~trädgårn~~ att ~~spatsera~~! - Pä: Pärnu 11.

Ba. Logen fuller utav gäss! - Ha: Harju-Jaani 1a-b.

b.

(Samma med obetydlig dialektal avvikelse) - Ha: Harju-Jaani 1c.

Härjämte önskades mången gång åt hela gården i allmänhet god förökning av gässen, såsom uppteckningarna utvisa:

Aa. Detta husets gäss må skina! - Lä: Karuse 10.

b. Detta husets gäss må trivas! - Lä: Karuse 13.

Ba. Ruve gässen utan gåse! - Lä: Hanila 2.

Likaledes önskade katrinatiggarna, om de fått gåvor från gården god tur med gässen åt husmodern:

Aa. Taket fullt med gäss i båsen! - Jä: Järva-Jaani 8.

Eller de önskade dem för hela gårdens räkning:

Aa. Denna gårdens gäss må frodas! - Pä: Tõstamaa 13b.

b. Denna gårdens gäss till att frodas! - Pä: Tõstamaa 13a.

Ba. Gäss med myckenhet av ungar! - Pä: Häädemeeste 2.

Asplund
Ca. ~~Kätten~~ din med gäss må fyllas! - Vi: Suure-Jaani 25.

Det var vidax vanligare, att märten- ellerkatrinatiggarna, när de drogo vidare, ^{om de fått gåvor,} önskade tur med höns, tuppar eller kycklingar än med gässen. Och i sådant fall, att ~~xxxxxxx~~ de ej fått gåvor från gården, förbannade ⁱⁿ samlarna företrädesvis sådant fjäderfä som hönor, kycklingar, tuppar, under det gäsen nämnes blott i en enda katrinavisa:

Haavik asplund
Aa. Dö må gås på väg till ~~kätte~~ ^{Kättes}! - Jä: Peetri 2.

Haavik ölfal
Som sammanfattning av ovanstående kan sägas, att kulden av märtensgås framträder rätt blekt i estniskt folkminne jämfört med den av annat tamfä

18

såsom hönan. Men ej heller kan man anse gåskulten vara ofolklig eller ett mycket sent fenomen, som Eisen menade.³⁸ Sannolikare är just det omvända förhållandet, att mårtensgåskulten vid den medeltida ofolkliga mårtensmässan, varav vi knappast bevarat många spår, hade en vidsträcktare utbredning, än den nu har.

Om vi betrakta den lettiska folkvisans korta, 4-6-radiga strofer, som publicerats i ett tryckt samlingsverk, så finna vi inga spår av mårtensgås. Det märks, att mårtensgås i Lettland, om den nu alls är folklig där, inte funnit något eko i folkvisorna. Väl däremot omnämnes därstädes i stället hönan, exempelvis:

Jag gav, jag gav till märten, Svarta hönan gripen
vad jag lovat hade, med alla klorna. L.D. IV:2³⁹ nr. 3
30211: Zehsu, Bikserê.

eller:

Stjärthönan jag nackade att växa skulle mina brokiga kor
på mårtensdagens afton, som de små stjärtehönsen. L.D. IV:2
nr 30232: Zehsu, Praulene.

Ännu mycket oftare än hönan uppträder i lettisk folkvisa tuppen, såsom några uppteckningar av det slaget visa:

Till märten nackade jag en tupp för att mitt lilla sto skulle gå
med nio stjärtebjädrar, på nio vägar. L.D. IV:2 nr 30216:
Zehsu, Bikserê.⁴⁰

eller:

Till märten nackade jag en tupp så att de små stona ej nödgas att
skinn gå
med brandgull hud på benen, bort ifrån gården på bete. L.D. IV:2
nr 30218: Zehsu, Lahdone.

Mången gång förargas man till och med över att märtenstiggaren har allt för tungt att gå på mårtensdagen:

dylik
Give aldrig Gud en sådan dag! Från by till by med bördan
Sådana av tupp på ryggen! L.D. IV:2 nr
Hurudana dagar Märten har! 30228: Dvinsk, Krustpilî.

Hurudana gåsättningsvanorna äro i Litauen om mårtensdagen, har den, närmare som skriver dessa rader, icke reda på. Väl är bekant, att i Litauen och även i Lettland gåsen jämföres med xx människor, som prata mycket strunt och där den ena inte begriper den andra. Så säges exempelvis i Litauen:

38) Eesti mütoloogia II, s. 26.

39) Latvju Dainas IV:2 nr 30209-30232, V:33242-33246, Riga 1922.

40) Se även folkvisorna nr 30215 och 30217 i samma arbete.

8

"Snek kaip kiauli su zousi!" eller i Lettland: "Runá ká cuka ar zusi!", d.v.s. 'han (hon) talar som **grisen** med gåsen.'⁴¹⁾

Utom de teorier, som forskarna uppställt, finner man också i folkmun egna förklaringar rörande mårtensgås. Vi anför här av de folkliga mårtensgåsteorierna blott en av helt kuriöst slag, vari skildras, hurusom Mårten Luther själv skulle ha satt gåsen i samband med Johan Huss (emedan på ryska gås (гусь) heter likadant(!) "Om mårtensdan äter tysken (tyskarna) gäss till åminnelse av att, när Johan Huss, som var 100 år före Luther, brändes, så sade han från bålet till sina plågoandar, där de stod omkring honom: 'I steken mig som en gås.'⁴²⁾ Redan M.J.Eisen omnämner i sin Eesti mütoloogia, att 'den förklaringen står på lerfötter'⁴³⁾ och inte löser frågan, om mårtensgås har med biskop Martin eller med Mårten Luther att skaffa.

Mer än i Baltikum anträffas i Skandinavien uppgifter om celebreringen av mårtensmäsja och mårtensgås. I Sverige t.ex. är mårtensmässan och i ~~xxxtxtxtxt~~ då också gåsätandet en folklig sedvänja. Genljöd därav återfinnas till och med i de folkliga vädersådomarna eller bondepraktikan: "Kallt Mårtensmäsja, blid vinter" ⁴⁴⁾ ULMA 11204:3, s.6. Närke, Glanshammar. "Om det är kallt om Mårtens gås, så skall det bli lätt och fint före på eftervintern" ⁴⁵⁾ IFGH 2194, Värmland, Västra Emtervik, eller: "Om Mårtens gås går på is, skola julgubbarne gå i dy" ULMA 25:65, s.26, Västergötland. Den sistnämnda förutsägelsen angående vädret är helt vanlig både i Västergötland och i Bohuslän och den varierar på olika sätt:

Aa. Om Mårtensgås går på isen,
Trampar julebocken i f-n. - H.Hildebrand Hildebrandsson ⁴⁶⁾ Västergötland.

xc. När Mårtens gås går på isen,
Trampar jultuppen i fisen. - IFGH 2100. Västergötland, Erska

D.v.s. då det är frost 11 nov., så blir det töväder till jul. Samma uttryck har man även i estniskan, fast inte i det svenska bonderimmets drastiska formulering ~~xxxtxtxt~~ "Ku külm Märdi päev, sõs õm sula Jõulu" ⁴⁷⁾

Очерки изъ исторіи ливонско-латвійскаго народнаго творчества II, 312.

41) E (Eisens saml.) 31392(63). Narva. xx2x
42) A. a. II:26.
43) Uppsala Landsmålsarkiv.
44) Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs Högskola.
45) Samling af bemerkelsedagar, s.51 nr 7 (Antiqvarisk tidskrift VII:2).
46) HII25, 599 (175). XL: Tavvasta.

48

- d. När Mårtensgås går på is,
Gör jula tuppen i (på) skit (dåligt väder). — ²⁴¹⁰ FFQH 244, Bohuslän, Lycke.
När dimmar går upp blir regn innan kvällen.
- Ba. När Mårtens gås har dansat på isen,
Så ska julabocken dans i fisken. — FFQH 2385, Västergötland, Holmstad.
- b. Om Mårtens gås fick dansa på isen,
Så fick julabocken slaska (traska) i skiten. — FFQH 931, Västergötland, Lerdrega.
- c. Då Mårtens gås dansar på isen,
Dansar julabocken i skiten. — FFQH 2326, Västergötland, Östad.
- d. När Mårtensgås dansar i skiten,
Går julgubben på isen. — FFQH 2098, Västergötland, Skallsjö.
- Ca. Om det är vinter vid mårtensmäss, so blir det tö vid jul, "for då får tuppen danse i skiten vid jul." Nord. mus. 22.340, Västergötland, Åre hd, (Vänersmäs socken).

Den ovan exemplifierade väderspådomen har ⁴⁹ mellanfolklig spridning. Så såges t.ex. i Tyskland: "Geht die Gans Martini auf Eis, geht das Christkind auf Koth", "Tritt die Martini Gans auf Eis, tritt sie Weihnachten auf Dreck" och "Wenn vor Martini die Gans auf dem Eis ausglitscht, kann sie nach Martini noch im Wasser tauchen." Ibland rimmades också sådana väderspådomar: "Findet am Martini die Gans kein Wasser mehr, wandelt sie im Winter im Schmutz umher." Till och med i Ryssland på den s.k. "Cmygumob geto" 11 november

"Зели на Мартынова гого чусь в'в'дгемь на рего, мо будгемь еше на вода на вода, — наступило оть оттепели."

('Om gåsen går på isen om mårtensdan, så får han simma på vattnet sen - töiga väder komma.') I Sydryssland känner man till en förutsägelse, som enligt Ermolovs mening kanhända lånats från polackerna, att om:

"Марцинова гусь на водзе — Боже Народzenie на рего"

från guvernementet Minsk ('Mårtensgås på vattnet - om Kristi (Guds) födelsedag på isen.') På polska ⁵⁰ hette det: "Marcinowa gęś po wodzie - Boże Narodzenie po lodzie; Marcinowa gęś po lodzie - Boże Narodzenie po wodzie." ('Mårtensgås på vatten - jul på is; mårtensgås på is - jul på vatten'.) Jfr.: "När Andersslaskar, julen braskar" etc. Angående slaktandet av gäss hette det ytterligare i Polen: "Święto Marcina dużo gęsi zarzyna" ('På sanktmårtensdan faller det gäss i myriader')

48) Nordiska Muséet, Stockholm.

49) A. Ермолов, Нар. сельск. музр. I, k. 2531. —

50) Samastädes s. 532.

51) Samastädes s. 532-34.

21

5

I de mårtensdagen beträffande manuskript, som finnas i Sveriges viktigaste folkminnesarkiv, erhålla vi uppgifter om de enskilda lokaliseringarna av såväl mårtensmässan som mårtensgåsen. Av sådana uppteckningar stå 39 till författarens förfogande ~~XVIIIXXIX~~ (ULMA 4 8, Nord.mus. - 4, IFGH - 18 och LUFA⁵⁹⁾ - 19 manuskript). Det är anmärkningsvärt, att såväl i Bohuslän: "Man skulle dricka brännvin och äta gås vid Mårten", VT⁵⁸⁾ 1769, Bohuslän, Bokenäs, som i Dalsland: "Mårtens gås, då skulle di slakta gåss och ha gåsestek", IFGH 986, Dalsland, Valbo Ryr, gåsen och gåssteksätandet omnämnes ~~klaxt~~ helt kort och gott som fakta. De fullständigaste skildringarna ha erhållits just ifrån L u n d och stamma från S k å n e. Dessutom finnas ock enstaka längre uppteckningar från Ö s t e r g ö t l a n d och B l e k i n g e, undet det man på Öland i korthet nämner, att: "Mårten dagen var det alltid vanligt, att man åt gåsestek. Detta tillämpas ej så allmänt nu som förr, då varje bonde hade gåss." LUFA 1800, Öland, Gräsgårds, Ventlinge socken. Vi skola nu i korthet betrakta, vad som i Skåne, Östergötland och Blekinge säges om den oss intresserande m å r t e n s g å s e n.

I Blekinge har P.G. Pettersson 1931 lämnat en god översikt av mårtenssederna. Alla skulle ha en mårtensgås på mårtensdan och av halsskinnet tillagades ett särdeles slags gåskorv. Av denna korv åt man festligt och ~~xxvixghvixx~~ på traditionellt vis som en finare krydda och drack snaps till, vilken sedvänja numera ~~äxxpaxstuxx dñtx~~ är i utdöende. Själva texten återges här oförändrad såsom den enda från detta landskap:

59) Lunds Universitets Folkminnesarkiv.
58) Västsvenska Folkminnesarkivet.

« Mårtensgås har nog alltid firats, och under våra förfäders tid var dät-
 ta en särskilt stor dag, dagen före mårtensafton skulle man slakta jäss,
 ty jäss skulle man ha till varje pris, alla hade icke jäss, man köpte, eller
 bytte med varandra så att man fick ett annat djur i bytte, ty jäss måste man
 ha, dessa jäss slaktade man med en smal kniv som man stäck jisset
 uti själva nackgroten med, ty man skulle ha reda på blodett, man skulle
 ha gåskorv till mårtensdaden, man kunde icke få mer än mer en korv efter
 varje jäss, ty man kunde icke använda tarmarna, de voro allt för klene
 för dötta ärdamål, man tog halsminnet, utav dät fick man men ordäntlig
 och smaklig korv, dän blev icke stor män god och läcker, och alla inom fär-
 meljen måste smaka på dän, gåskorven var dän allra förmämsta rätten
 på mårtensbordett som man fick endast små smakbitar utav, husmoder,
 sjölv stod för dänna delring medan husbonden sörverade dän stora korv-
 super & täm som voro berättiga där till, efter dät fick man äta gås
 och suppa så mycket man hade lust för, dock fick man icke föra någott
 som helst oväsende eller visa sig ovärdiga till dänna högtid, så vörd-
 nansfult som våra förfäder firade dänna högtid, förekommer icke uti
 våra dagar, ty nu är det blott ett minne som firas blott för sedes skold.»
 LUF 274. Blekinge, Östra, Sillhövda wcken.

Gäsen utgjorde inte ~~end~~ enda ~~födämnen~~ födan ^{på} mårtensdagens festliga
 bord, utan jämte den funnos många andra födoämnen. A.Cederborg från Skåne
 räknar i sitt meddelande upp mårtensdagens festmat på följande sätt:
 "...Smör och bröd, ost och sylta, lefverkorf och nykokt blodkorf, som var
 lagad af b l o d från g ä s s och ankor, h a l s a s k i n n e d tjäna
 t i l l f j ä l s t o r, en stor ~~sup~~ sup till kaarara och fruentimzerna
 räckte fram sina skedar. Därefter kom lutfisk och potatis och senapssås, s
 stark så att jag aldrig k~~ä~~nt maken..." LUFA 263, Skåne, Oxie, Malmö socken.
 Av särskilt intresse var, att flera slags mat bereddes av gässen om mårten,
 såsom beskrives ett stycke nertill i samma text: "Gässen s a l t a d e s
 och så tog man sig ett sticke då man kokte rabbemos eller kältringamad å
 la i för de sula så bra..." Om nedsaltning av gäss talas flerstädes i
 texten, sålunda C.Book: "Gäss slaktades till Mårtens afton ingenting
 såldes utan det s a l t a d e s ned..." LUFA 499, Skåne, eller: "Alla
 gässen saltades ner utom de två största vilka lades undan för att stekas
 Mårtensafton." LUFA 262, Skåne, Frosta, Barlunda socken (1923). Jämte salt
 gås förekom stundom rökt gåskött eller gässylta, varom K.Ohlsson berättar
~~ixxi~~ efter personliga iakttagelser och hågkomster från barndomen: "Själftva

Dane

7

skulle vi behålla några ty märten skulle firas o äfven brukade vi ha
 r ö k a t g å s b r ö s t, samt g å s s y l t a." LUFA 264, Skåne, Oxie,
 Limhamn, Hyllie socken. Den förnämligaste av märtdagens rätter måste
 enligt uppteckningarna g å s s t e k e n ha varit, fylld eller gar-
 netad på olika sätt med risgröt, sviskon och äpplen. varom en viss dam
 ger oss
 A.J. ~~skriver~~ i aptitväckande erinringar till livs: "

*Några minnen från min barndoms Märtdags-
 fest järgmiskt: «... Då gåsen var rensad och fin, fylld med äppelklyftor
 och sviskon samt hopsydd, kom det viktiga ögonblick, när den lades i
 den stora grytan för att brynas; och därefter uppfylldes huset för åter-
 stoden av dagen med den hemtrevligaste doft av stekt gås.-
 Något tydligare minne att jag som liten flicka njöt av själva steken,
 som serverades med rödkål, har jag just ej, och mina syskon och jag brödo*

*oma kirjapannus järgmiskt: «... Smör och bröd, ost och sylta, lefverkorf och
 nykokt blodkorf, som var lagad af blod från göss och ankor, halsovkin-
 ned tjäna till fjälster, en stor kup till kaarara och fruentimerna räckte
 fram sina snedar. Därefter kom lut fisk och potatis och senapsås, stark
 så att jag aldrig könt maken...» LUFA 263, Skåne, Oxie, Malmö socken.*

När precis gässtek eller annan av gåskött lagad mat äter
 märtsafton eller märtdagen, därom gå uppgifterna i de särskilda arkiven
 i sär. Hanna Pettersson berättade 1915 för någon okänd upptecknare:

52

7 1/2

„...“ Så kommer Mårtensafton. Mannen, som innehar lädan, skriver ut en lista med namnen på alla, som äro in- och uppstagna i gilleslaget, och sänder den till den person, som står främst. Denne låter den så gå vidare allt efter namnen. Detta är bjudning till gås-gille. (Den siste förstör listan).

Samling kl. 6, varvid först bjuds kaffe och sen mat, smörgåsbröd, gås med brunnsål. (Brunnsålen skall först förvällas i vatten och sen stekas i gryta. Anrättas aldrig utan vid märtensgille, då den är obligatorisk.)

LUF A 1923, Skåne, Temmenhög, Ö. Fors socken. Samuti kirjutab a. 1923
 „Ett märtensgille på Mårtenholm“
 N. F. Winblad ihäst teisest kihelkonnast, Skånes: «... Efter mässor i sockenkyrkan (där präosten R-e allvarligen påmint om högtidernas religiösa sidor), voro till „Mårtensaftonfirandet“ på slottet, endast inbjudna, till „Gåsmiddag“ kl. 6 e.m. alla ogifta och gifta tjänare med fruar, tillsammans omkring 75-80 personer.... Måltiden var riklig, maten fet, god, och varade länge... Fästen pågick till kl. 10 på aftonen, då någon „framstående“ tolkade allas hjärtliga tack till „godsets ädla husbonde-herrskep“. Derefter, alla gingo nöjda och tack samma till var sitt hem, med tanke på, att få vara gäster där vid flera „Mårtensfiranden“
 LUF A 269, Skåne, Gårds, Ö. Sönnarslöv socken.

Härjämte finnas några uppgifter, enligt vilka gåsenmäts vida senare, d.v.s. på kvällen. O. Ekström omnämner i sitt meddelande "Ett mårtensgille söder om landsvägen för 40 år sedan" bruket att bjuda till mårtensfirning och tiden för gåsätningen på följande sätt:

«... Nu var tiden inne att ställa till mårtensgille. Kvinnorna fingo ej vara med första dagen, utan först dagen efter kom deras tur. Några särskilda bjudningsbrev utskickades ej, utan ~~by~~ byskräddaren och dito skomakaren gingo omkring med en orderlista, där respektive mannarnas namn var antecknat och delgavs dem genom dessa order. En del av mannarna samlades vid smedjan, och i spetsen eller i tåten redo tvorne förridare av en yngre upplaga av odalmännen. (Det var ej alltid brukligt att ha förridare). Så ofta inem varje socken fannas tvorne eller flera byar, så hade varje by sitt eget mårtensgille, men ofta blevo de „villaste“ mannarna från den andra byen inbjudna som gäster, så att dessa fingo årligen vara med på två mårtensgillen... Nu serverades gåsen vid 10 å 11 tiden på kvällen.» LUFA 265, Skåne, Snyttis, Trelleborg socken. Samuti konstante citat K. Ohlsson: «... Ja så var det mårtensafton o dess firande med åldermansgillet som glanspunkten.... Så på kvällen [kl. ?] äts gästekä o gröt, sen kaffe med kakor o gjök för dem som så villde ha...» LUFA 264, Skåne, Oxie, Linhamn, Hylle socken. Om hur-

Det är intressant, att då åldermansgillet, som vanligen hölls på två håll, hälften hos den gamle och hälften hos den nye åldermannen, överfördes på aftonen före mårtensdagen, ~~sk~~ (10 november), så föll det viktigaste mårtensgåsätandet på mårtensdagens afton. Man jämföre beträffande detta t.ex.

J.E. Johansson (1923) skrivna hela texten hos

«Den 10 november vid 10-tiden på f.m. samlades åboarna i leyn i enlighet med cirkulerande skriftliga order hos afgående åldermannen. Här bjöds på „lillemidda“, bestående af hemvärvat smör, gåsaflott, Gillet brukade ricka till kl. 3-4 på morgonen.

ost och korf af mångahanda slag samt sylta och rödbetar. Någon sparsamhet med dryckesvarorna förekom ej heller. Efter intagen „lillenidda“ öfverlämnades bylädan till den tilltändande äldermannen, som inbjöd de församlade till middag hemma hos sig. I sällskap med den nye äldermannen som bar bylädan under armen, tågade man så i samlad tropp till dennas gård, der middagen stod dukad. Denna bestod af oxsuppa, eller buljong och pepparrotsskött. Den egentliga festmåltiden var förlagd till sedrare på mårtens aftonen, då rätterna bestodo af gässtek och risgröt samt kakor, såsom klenätter (klenor) och gorån. Mellan måltiderna serverades förfriskningar, mestadels bestående af varma romtoddar och rökades långpipor. -- Festen brukade vara till långt ut på småtimmarna.» LUF 165, Svåne Bara, Esarp socken.

Faktiskt ha de två festerna: mårtensdagen och äldermansgillet senare förenats till en eller två på vvarandra följande dagar. Angående detta kan man fullt ansluta sig till **M a r t i n P : n N i l s s o n s** ståndpunkt, då han uppfattar gåsens och svartsoppans omtyckthet på äldermansgillena såsom en kvarleva från den forna mårtensmässans dagar. Att på båda äldermansgillena gässtek äts ihop med nästan samma sorts rätter som på just mårtensafton, därom finnas ^{flera uppgifter} i skildringarna av den i samband med mårtensdagen hållna äldermansfesten. Man kan som exempel anföras K. Ohlssons barndomsminnen om denna sed:

«...I södra Svåne förlades äldermansgillet, vid vilket äldermansskiftet skedd och byrs räkenskaper uppgjordes, till Mårten, och det gamla kalasandet på denna dag är sannolikt orsaken till att det stora ätandet av gås och svartsoppa blivit så populärt, att Mårtensafton i Svåne gott kan tävla med årets ärriga festaftnar och gör sig påmind även i andra trakter av vårt land, åtminstone där skänningar finnas, och de finnas litet varstades. Årets folkliga fester (andra, utvidgade upplagan, Uppsala 1936) s. 155.

~~10~~ 9 1/2 an

-26-

«... Minns som helt liten flicka vi hade äldermansgille ett år, far var ju älderman o skulle därför ha gillet. På e.m. när vi voro i ordning sa mor till oss att vi skulle vara tysta o stilla ty snart hade vi mannana där.

I detsamma hade vi dem även på gården, ett par tre av dem, brukade gärna komma i smågrupper. Så bjöds de in, satt lite o pratade tills flera kommo o sen började festa med kaffe o kakor o dræxs gökar, ett vanligt uttryck på den tiden. Så skulle byns handlingar gås igenom, de voro alltid förvarade i enträlåda eller skrin, var visst blämålade, ny äldermann för nästkommande år skulle även utses. När så den viktiga saken var afgjord kunde ju våra byamän behöfva ha lite till lifsuppehälle. Bjöds då på enkelt smörgåsbord, gästek grött o kakor, merendels klenätter, gorrån o sockerkaka; hemmalagad öl, starkt så det fräste i glaset, samt ^{drömmen} ~~drömmen~~. biöds till maten... » LUFA 264, Svane, Oxie, Limhamn, Hylle socker.

Det märkes här, att något bestämt klockslag för gäsätandet inte genomgående existerade. Tidigare var den vanliga tiden för förtärandet av mårtensgås på vissa orter kl. 6, annorstädes omkring 10 eller 11 på aftonen före mårten. Senare, då åldermångillena förlades till aftonen före mårten, försköts troligen den viktigaste gäsätningen till mårtensdagens afton. Det förekommer fall, på de ställen, där uppgifter om åldermångillen på mårtensdagen saknas, att av gåskött lagad mat äts aftonen för mårten till och med på olika tider. Som exempel därpå må anföras A. v. Rosens, född Barnekow, meddelande ~~(hämt från Vifalka, Sya socken, Östergötland)~~.

« Under min ungdom d. v. s. så där emellan åren 1840 och 1850, var Mårtens-tiden i Skåne alltid en familjefest, som emotsågs med glad förväntan. Där samlades gärna släktingar och vänner på de stäbne godsens, där var det munterhet och glädje för alla utom för gästen, men de anade nog ej, hvilken stor betydelse de hade vid detta tillfälle. ...

Äntligen var allt färdigt till ett värdigt firande av Mårten, lutfisken, som den tiden var obligatorisk till Mårten, ful och Päsk, var färdig, — och snart hördes gästerna anlända, somliga voro hämtade, andra hade egna esipage, de flesta voro väntade, men ofta kommo en del oväntade, men alla voro välkomna. Gästnummen voro alla i ordning, det var ett helsande och pratades av alla ktafter, surattades. Alla voro muntre att träffa, så kom middagen — ett smörgåsbord som nästan kunde räknas för en middag, — alla gästerna sitta i ring det om än i spridd ordning — och sedan middagen med lutfisk, svartsoppa och s. k. hvitsoffa, det är densamma, men utan blod — men med äppleklyfter, gås-kralet på fat garnerat med stekt blodkorv, stekt leverkorv med russin uti och stekt äpplesivor — sedan gås fylld med äpplen och sviskon och rost spettekaka eller smörbakelser. Det äts och pratades, man gjorde sig inte brattom. Det var så mycket man ville fråga de kära vännerna om, så mycket man ville berätta...

Middagstimmen var alltid kl. 2 e.m. och om än middagen tog längre tid än vanligt, så hade man dock god tid att hvila, promenera eller pra[ta], allt för att hämta nya krafter tills grällen kom ljus och lamper blevo tända och grällsvarsbordet var dukat med risgröt, gäsen i någon ny form samt spettekaka och smörbakelser. Som jag tror voro alla väl mätta, när de gingo till ro. » LUFA 1512, Skåne

Till slut kan nämnas, att på sina håll gåsen förekom såsom huvudanrättning även dagen efter mårten. Denna sed är även känd mångenstädes i Estland där insamlarna av mårtensgåvor, vandrande från by till by, sedan på en 'efterfest' förbruka dessa från gårdarna samlade gåvor, framför allt även fjäderfä såsom höns, tuppar och gäss. Dylika eftersläckningar varade i Estland i en någonstädes för detta syfte tidigare utsedd ~~by~~ gård stundom 3-4 dagar eller längre. Det svenska nachspilet till mårtensdagen, ~~då xxxxxxxxxx~~ har beskrivits i det just anförda Skånemanuskriptet: "De följande dagarna upptogs av ett muntert umgängesliv, vi reste till grannarne, och de kom till oss. G å s e n var överallt h u v u d a n r ä t t n i n g och i alla ~~hemmen~~ hemmen voro talrika gäster samlade; Så småningom troppade dock mårtensgästerna av och festen var ett minne blott, men man hoppades och visste, att den nästa år skulle förnyas." Det är anmärkningsvärt, att nachspilet i Sverige hölls hos grannarna, ~~xxxx~~ medan det ~~ix~~ i Estland ~~ix~~ stundom gick av stapeln på krogen. Av råvarorna lagade husmodern vid sådana tillfällen ~~mat~~ under det att det insamlade köttet och korvarna stektes och färdigkoktes. För jämförelses skull bringa vi här en motsvarande beskrivning på anordnandet av en estnisk eftersläckning till mårten:

*Någon, i regel en ung man, åtar sig att samla mårtenstiggarna. Samlingsstället är krogen. ⁵⁵ Samlaren, som kallas mårtensofar, köper ett stop brännvin och kallar barnen (d.v.s. de andra insamlarna) att dricka. Var och en, som tycker om brännvinet, måste ovillkorligen *slå följe med mårtenstiggarna* eller betala för hela stopet. Likaså handlar man sig till en ~~mårtensofar~~ ⁵⁶ ~~hjemmansägare~~ *husrum* med hustru, som bjuder mårtenstiggarna på ~~ett~~ När man druckit färdigt och tiggarsällskapet blivit "på kulan" utgår *u n g a f a r s* uppdrag och *g a m l e f a r* är ensam hushonde. Dit måste då var tiggare senast *t r e* dagar innan *m å r t e n* forsla en del malt, varav brygges öl, men maten måste alla tre dagarna därinne *g a m l e f a r* bestå, *e r h å l l e r* emellertid i stället *h å l f t e n* av de på ~~mårten~~ aftonen före mårten insamlade *p e n g a r n a* och *a l l t a n n a t k r a m*. På bestämd tid, när ölet är färdigt, samlas de köpsläende tiggarna och mårten-

Kongron

⁵⁵ Enligt ett par andra uppteckningar kunde det också vara en bondgård.
⁵⁶ Enligt andra kunde han vara värdshusvärd.

Konny

festen tar sin början. Där ätes och drickes, dansas och göres allehanda skämt. Ölkannen går oavbrutet runt och även mer eller mindre brännvinsbuteljen, i den mån sällskapet är trakterat av dylikt. ⁵⁴ På den i Estland hållna efterfesten till mårten, en sammankomst som t.ex. tyskarna ej känna till, spelade man ett mårtenbröllop och där förekommo diverse lekar ⁵⁸ som vid mårtenfesten i Sverige: "När vi senare på aftonen erhållit 'gotter' ~~xxx~~, lekt och dansat i ring" ... o.s.v. LUFA 270, Skåne. Där, varest åldermansgille avhölls samtidigt med mårten, förekom följande dag ävenledes en liten förlustelseafton, såsom K. Ohlsson skriver: "Så dagen efter på e.m. kom den nye åldermannen för att hämta lådan o hade vanligtvis en 3-4 andra män med sig. Då bjöds på kaffe o gökar igen o så följdes de åt till hans hem där han återigen som avslutning på gillet även bjöd på traktering. Säkert var att bönderna då med all sin enkelhet och flärdfrihet hade många trefliga, glada stunder tillsammans." LUFA 264, Skåne, Oxie, Limhamn, Hyllie socken.

På frågan, hur många gäss, man hade till mårten, lämna manuskripten skiljaktiga svar. I några handskrifter voro, såsom H. Lundahl försäkrar i "En gåsahistoria från Vemmenhöjs harrad", de på mårtensdagen slaktade gässens antal fyra, varav tvenne nedsaltades till julen och två förbrukades i stekt skick på mårten: "Hans kvingja hade dan förrud släjtad f i r a stora o feda gäss, o ov dom skolle di två, när mårtensgillet va överståd, norrsaltas o gimmas ti jul, men di andre två va redan stejta o ingjsatta på po värsett fad po kakelonen i folkastuan, näre gästerna borja o komma.." LUFA 271, Skåne, Vemmenhög, Källstorp socken. Just om att göda fyra gäss till mårtenfirandet talas också i L. Anderssons meddelande "Mårten och åldermansgille": "...Vi hadde itt forfaselitt vessen injen vi fikk laved ti ditte gilled; vi hade f i r e g e s s som sto ti fedes o di skolle släjtet o der ble pölsa, de kan ja ente la ble o snakke om forr di gåsehalsane me pölsa i va di va goa o såå va der mied anned som skolle ti å far han skröv omgangsbröv te alle byemannane å di kom po beständ klokkeslett..." LUFA 168, Skåne, Vemmenhög, S. Åby socken. På andra håll åter göddes "6 välskapta gässlingar, vilka växte och trivdes förträffligt.." LUFA 265, Skåne, Skytts, Trelleborg socken. Men där stor lantushållning eller herrgårdar funnos, där göddes 20-30 gäss (LUFA 264), 50-60 (LUFA 269) och ^{fler} ~~ännu~~ ⁵⁹ HII33, 1001/2(32). Sålunda skriver I. Ingers: "Mårtenfirandet: "Men gässen sålde di ännu skynnt ämm di hade tjuge eller tretti. Här gick gåsamanna åmkring å tjuvte jäss ve Mårtenstid..." LUFA 200, Skåne,

59

54 Hla: Jini.

58 Se författarens översikt: "Hårdt pårva mängdest" ("Om lekar vid mårten")

Esti Rahva Muuseumi Aastaraamat VII

ammann
p. 41-89 och p. 172-198

För Hur länge sedan och på vad sätt uppstod i Sverige bruket att göda gäss till märten? Svar på denna fråga finner man flera i texterna. I mindre hushåll anslogs synbarligen en månad för gässens gödning: "... Seadn nu dessa efter grödans inbergnning under en gäsapågs tillsyn vandrat från norr till söder, från öster till väster på alla vångarna för att tillgodogöra sig spillsäden, insattes de en månad före Märten till fetes vid fyllda havre- och morotskrubbor..." LUFA 265 Skåne, Skytts, några

XV Mönede tekstides esinevate teadete järele hakati mardihanesid ruumama outoobris: «... Redan midt i Oktober blev gässen satta på sti efter att de hela hösten fått gå fria och „stajka af-rad“, de stackars djurens skrik och fläckande var för oss barn den första inledningen till Märten. Vistelsen på stian var ej uppmuntrande, platsen var knapp och tillfälle att röra sig ringa, till den ena sidan vattenhoen och till den andra hafvat råget, som aldrig fick vara tomt.» LUFA 266, Svåre, Ingelstads, Ingelstorp socken.

ade
tta
igen
nnen
jen när vi

Såsom A.v. Rosen skriver i uppgifter från 1840 och 1850 fanns fordom tydligen mångenstädes den skyldigheten för småbrukare och förpaktare att till märten skänka herrgården ett bestämt antal gäss till gödning ~~fäxxxä~~, vilka icke fingo vara för lätta: "Den tiden skulle hvarje torpare eller arrendator på bestämd dag komma fram till gården med ett visst antal gäss, jag vill minnas att ingen gås fick väga mindre än 1 2 k. ~~xxxx~~ men så dåliga ville ingen komma fram med. Av de mindre behölls någon eller några i hemmet, och fattigt var säkert intet hem då, att de ej åto sin gås på Märtenafton..." LUFA 1517, Skåne.

Om gåsvaktarna vid gödningstiden berättades redan här ovan något. Vi kunna tillägga ännu ett par dithörande skildringar. H. Olsson upptecknar 1928 efter ^{den från Eljaröd stammande} Elna Mårtenssons skildring, ~~vad som~~ ~~ex~~, hur viktig del gäsen hade i bruken vid märtenafton, och nämner därvid också gåsvaktaren:

"Mårtensafton brukade de ~~rikmäkt~~ förr a l l m ä n t ha gås till middag, men annars firade de inte dagen med något särskilt... Nu är det sällan någon har gås, för när ägorna skiftades, så hade de inga beten att ha dem på och då kunde folk inte ha några gäss. Annars hade de en tid v a k t e h ö r e på var gård och han vaktade gässen också." LUFA 525, Skåne, Albo, Eljaröd socken. Gåsvaktarens åligganden började vid mycket skiftande tid, alltefter när man började med gödningen och tjänsten upphörde i vart fall med märtensdagen, då gässen slaktades. I N.F. Winblads uppsats "En 'Gåsapaugs' minnen och berättelse" nämnes, att, när gässen fördes på bete till uppgödning, så skedde detta ~~...~~ både ~~...~~ märtens och julens behov.

« „Gåsapaug“ (höre)! var under-tecknad 3 somrar å rad, åren 1864-65-66, vid det på Linderöd säsen vackert belägna och välskötta godset „Maltsholm“... för att dagen efter över tagas av „paugen“ till väll på stuppårkrarne att betas i 7-8 veckors tid, under vilken tid „gässena“ växte bra och blevo „hulliga“. När fjällbetet var slut, var också „gåsapaugens“ tjänst slut det året och „gässena“ insattes i „stia“ och höns-gumman gödade dem till slakt till Mårtensafton-fästen och julhögtiden. Gåsa-slakten och alla sorter god gåsamat som „snälla“ köksmansellen kunde laga till behöver icke här berättas, men gåsagillet eller gåsamiddagen som nämnts, började kl. 6 em...» LUFA 269, Skåne, Gärd, Ö. Sönnarslöv socken.

Om gässen redan blivit tillräckligt godda, så begynte slakten. Denna försiggick ^{tydligt} traditionsenligt dagen före märtens, såsom K. Ohlsson beskriver: "...Slakten började i märtensafton på e m.

Mor brukade själv förrätta den sysslan, så hon höll gäsen i knät o stack den i nacken med en spetig knif, först hade lite fjäder blifvit afplockad, så fick blodet rinna i ett fat där en annan vispade oafbrutet för att det ej skulle svära sig. Därför att man höll gäsen i knät under slakten uppkom den frågan:

Hur sticker man gäsen, i nacken eller knät?... LUFA 264, Skåne, Osie, Limhamnshyllie socken. Gåsaslakten skildrar utförligt A.v. Rosen full av kvinnlig medkänsla för gässen, som ej kunna ana sitt dystra öde, då de före slakten proppas med stora stycken. Av denna breda skildring återge vi här blott ett par korta utdrag: "...Dagen före den stora gåsslakten drevos alla gässen ned till stora dammen....Men morgondagen randades och då plockades de ut så småningom, som slakten börjades mycket tidigt, vill jag hoppas... Huvudet böjdes ned mot halsen, med en skarpt slipad uddvass pennkniv gjordes ett raskt stick bakom hjessan och blodet strömmade ut i en kittel, som de slaktande hade emellan sig..." LUFA 1517, Skåne. Rengörandet av gässens fjädrar som följde genast på slakten, var i Sverige ett traditionsbundet ~~...~~

företag för sig. Plockningen måste ta sin början strax efter slakten, medan kropparna ännu voro varma.

«... Sen om kvällen skulle de plockas o där brukade drängarna hjälpa till o öfver någon hjälpsvinnna förutom tjänstflickorna. Ja, då var det lif o glädje i köket där de sutto runt omkring ett stort träkar (tvättbyxa) var i fjädrarna skulle falla. Det berättades historier af alla slag under tiden som det plockades, vilket arbete ej är med det fortast gjorda. Nog blef de ömma i ryggarna o sjöng då en annan visa, men humöret hölls uppe med mat och kaffe o en extra styrkedar. Man brukade alltid lägga sista hand vid dem, putsa dem riktigt fina och sen hänga upp dem för natten, så nog var det utåt morgontimmarna innan hennes arbetsdag var slut...» LUFA 264, Skåne, Oxie, Limhamn, Hyllebo, av gåsköttet, därom finnas upplysningar i följande beskrifning, som

avser ett storbushåll på landet.

«... Allt som gässen blevo slaktade buros de efter hand in uti folkstugan, dit ett stort bykvar var inburet, pigor och gummor sutto der alla iklädda stora hvita förkläden. De voro färdiga att genast plocka av fjädrarne uti karet, ett mindre dylikt stod för dunets räkning, vingarna avskuro, och en del grövre pennor drogos ut till skrivpennor.

Det arbetades med liv och lust för att hinna att få alla gässen färdiga, det gör nemligen lättare att plocka av fjädrarne, innan gässen blivra alldeles kalla. Plockade och fina buros de in i köket, der de sorterades, hvilka som skulle vara till Herrens bord, till folkets bord, till gässultan till rökad gåsbröst m. m. Det var arbete med blodkorf ister m. m.» LUFA 1517, Skåne.

Uppmärksamma motsägelser beval beträffande enstaka rätter som hela mär- tensgåsens framträdande. Om tidigare sagts, att till märtdagens an- rättningar ovillkorligen hörde särskilt tillagad lutfisk eller gröt, så förnekas detta av A. Wählin i hans barndomsminnen: "... På den tiden och på var ort brukades i c k e l u t f i s k eller g r ö t, detta var för- behållet Julaften, nu var det uteslutande gässen, som bestod kalaset, i det att f ö r s t a rätt bestod i s v a r t s o p p a af blodet och a n d r a af de s t e k t a g ä s s e n. Gästerna voro gerna många och stämningen hög, tack vare den goda maten..." LUFA 266, Skåne, Ingelstads, Ingelstorp socken. Denna gensaga kan man anse riktigt även med stöd av andra arkivuppteckningar, ty faktiskt är lutfisk och gröt, där sådant lokalt uppträder, inte så vanligt i märtenuppteckningarna som t. ex. olika av gåskött beredda anrättningar. Julmaten kunde i vissa om- råden inverka regressivt på märtenrätternaⁱ differentieradeⁿ gäst- riktning. Av gåsköttsanrättningarna voro emellertid utom de två ovan- nämnda också rätt omtyckta den s a l t a d e och r ö k t a gåsen och den av gåshalsen tillagade g å s p ö l s a n. Den efter gammalt

16
 kunna som
 bruk beredda lutfisken och gröten kan räknas för sekundära på mårtensbordet
 och senare uppkomna under julsedens inflytande.

Desto intressantare är emellertid M.G.Ås' från en viss
 lektors mun stammande text: "Mårtensafton i förskingring", där en motsatt
 uppfattning om mårtensgäsen på mårtensdagen i Skåne ger sig till känna.
 Då hela texten är alltför lång, anföra vi här blott det parti, som förnekar
 bruket av gås på mårtensdagen: "...Det var ju mårtensafton. Måltiden bestod
 av smör

och grovbröd samt till och potatis med tjock, härlig gräddde. Till detta
 drages söt mjölk och hembryggt dricka. Det var svagdricka, men våra
 dagars dubbla julöl borde ha känt sig stolt över att få kalla det farbror.
 Denärade och eventuella läsaren blir kanske förvånad över att det icke
 serverades svartsoppa och gås. Han kan emellertid icke bli mer förvånad,
 än vad bondfolket skulle ha blivit om de funnit dessa rätter på bordet.
 Det var åtskilliga bondgårdar i trakten, som, i likhet med vad som var
 fallet i lektorns hem uppfödde ett mindre antal gäss, men det skulle säkert
 aldrig ha fallit någon av dessa uppfödare in, att de själva skulle äta
 något av gässen. Det ansågs icke passa, icke höra till; det brukades icke;
det var aristokrati, bondhögfärd, vad som helst, men det var så. ... L. U. F. A.

267, Skåne. Att gäsätningen var vanlig i Skåne i de trakter, där åldermans-
 gillet avhölls tillsammans med mårtensmässan, är otvivelaktigt. Åldermans-
 gillet förekommer nämligen just i bondgårdarna, inte alls på herrgårdarna.
 Att gäsätningsseden var i bruk bland Skånes aristokrati på deras herresäten,
 styrkes av en mängd vittnesbörd och ej heller ifrågavarande text bestrider
 detta. Då den okände lektorn ~~vill~~ ~~göra~~ framställa seden att äta gås
 vid mårtens som obruklig ~~hög~~ ~~fattigare~~ ^{på} fattigare bord, till och med då
 egna gäss funnos, måste han ej då ha rätt blott för ett begränsat område?
 Måhända var i ^{slöv}trakten, varifrån lektorn stammade, gäsen på mårtensdan
 en sällsynthet eller till och med helt obekant på småbrukarnas bord.
 Ty såsom M.P. Nilsson framhåller ⁵⁴ är åldermansgillets firande i sam-

band med märten ej att hänföra till hela Skåne utan blott till provinsens sydliga del. Mot den uppfattningen, att bönderna i Skåne ej känt bruket att äta gås på märtdagen, talar den redan tidigare citerade text, som grundar sig på A.v.Rosens uppgifter från 1840-50. Även en på landsmål avfattad, från en bonde Amon härrörande text "Märtensattan te Per Anners" talar snarast mot ett generaliserande av bruket i lektorhs föräldrahem, ehuru det i denna dialekthistoria inte bjuds på äkta gås: "...så ha vi helit på onsdag, då de e märtdagen, o ja töcke nästan, ad vi borde bjuda Svenska o Tunesa hid då på märtdag... Onsdan va inge. Banta o Lovisa hade gjort i årring i förväj, o Per hade nackad ed par körlingatocka som skolle va te märtdag... "Hör du Lovisa", sa han, då hon kom ing mä gäsen", "horr e de nu mä fästemannen?"... "Gäsen" serverades, o gästerna toe for se..." LUFA 261, Skåne.

Biskop Martins av Tours samband med märtdagsgäsätandet omnämnes ej någonstades i de ur folkmun upptecknade texterna. Väl finns det däremot texter, där Märten Luthers namn nämnes, ty märtdagsmässan hölls i Sverige icke den 11 november, d.v.s. på märtdagen, utan vanligen alltid på aftonen före, d.v.s. den 10 november - Luthers födelsedag. I texten erinrar sig Fr.S. ej mer samtals innehåll: "S..Så höll morfar' tal om aftonens betydelse och sade några ord om M a r t i n L u t h e r, vilket allt jag tyvärr inte kan erinra mig..." LUFA 262, Skåne, Frosta, Borlunda socken (1923). I en annan text yttrar N.F.Winblad närmare: "... (Mältiden var riklig, maten fet, god, och varade länge,) samt kryddades med intressanta berättelser om H u s s, Märten Luther o.d.m. som ansågs höra till högtiden i åminnelse..." LUFA 269, Skåne, Gärd, Ö.Sönnarö socken (1923). Efter A.Wählins meddelande ser det ut, som om tidningen Sydsvenska Dagbladet skulle utrett Martin Luthers samband med märtdagsgäs, ehuru det ej är fullt säkert: "... Någon påminnelse om Märten Luther i tal eller sång förekom icke, man bara åt till hans ära! Förbindelsen mellan honom och gässen har jag aldrig kunnat få någon förklaring på - kanske kommer der nu någon fram i Sydsv.Dagbladet, som allmänheten kan få godt af. - - -..." LUFA 266, Skåne, Ingelstads, Ingelstorp socken. Emellertid har Martin Luther ju icke något samband med märtdagsgäs, ty denna förekommer, som vi minnas, även i katolska länder den 11 november. Av rent kyrkopolitiska skäl överfördes seden att äta gås på M.Luthers födelsedag.

64

Sammanfattande kan om den föregående undersökningen sägas, att ~~xyxxyxxyxxyx~~ Här uppstå egentligen tvenne problem: 1. när började märtens-
kulten, ~~xiika~~ och 2., vilket samband hade (märtens)gäsen med Tours' biskop
den helige Martinus? Enligt författarens mening är det sannolikt, att gäs-
kulten är äldre än märtensmässan och märtenskulten. Ej blott tyskarna utan
~~xyxxyx~~ redan egypterna, grekerna och romarna kände gäsen såsom o f f e r d j
u r ¹¹³⁾ ~~sedan~~ ^{den} som tillhörde (de heliga ceremonierna, redan ^{innan} märtenskulten var bekant
i dessa land. I Sverige förekom under folkvandringstiden seden att lägga
en gås med i graven. ¹¹⁴⁾ Till och med hos ryssarna förekom gäsriten. Om
man ville, att pengar ^{na} alltid skulle komma tillbaka till ägaren, så måste man
~~friköpaxsigxfrån~~
~~dxraxxatata NYXKHÄIX. sttxlyckomyntx~~ köpa sig till en s.k. lyckoslant av
Hin håle vid en korsväg nära en kyrka. I sådant fall måste man lura Hin
för att få lyckoslanten. I detta syfte sälja ryssarna ^{Till} Den lede i stället
för ett harhuvud en ⁱ ~~säcken~~ ^{strypt} gäs. ¹¹⁵⁾ Att fordomdags gäsoffer ^{förekommo} ej blott
^{på} märtensdagen ~~och~~, därom har Eisen offentliggjort uppgifter: ¹¹⁶⁾ Om
sjön Ülemiste (vid Tallinn) vet folket berätta, att näcken där vart år
krävde mänskoffer under hot att annars dränka staden. I bekymmer över
de årliga människoffren till sjön beslöto stadsborna att erbjuda näcken
en g å s till offer. I denna avsikt sände de en utvald gås till sjön.
Någon tid efteråt kom gäsen åter till staden med guldkedja om halsen.
Då begrepo stadens fäder, att näcken ej ville ha djur utan människor.
Som redan visats, är själakulten på flera håll senare förbunden med
märtenskulten. Då uppstår frågan, om även g å s e n var känd vid själafesterna,
Enligt Eisens mening är detta helt sannolikt: 'Sakra fingervisningar saknas,
men det tycks, som om även g å s s offerats vid själakulten. Ett dunkelt
minne av detta gäsoffer äga vi i vår märtensgås. Av Albu offersten i Järva-
Madise ¹¹⁷⁾ underrättas man dock, att därstädes g å s s, björnar och lamm offerats.

113) E. H o f f m a n n - K r a y e r, H a n n s B ä c h t o l d - S t ä u b l
Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens III:290, G a n s.
114) O. H ö f l e r, Organotherapie s.116;
~~115)~~ H o o p s, Reallexikon der germanischen Altertumskunde II 2, III f.
115) Eisen a.a. IV:154 f.
116) Eisen a.a. III:11.
117) Albu, ~~xxxx~~ kommun i Järva-Madise församling i Järvamaa.

När grunden lades till Hanila¹¹⁸ kyrka, föll enligt folksäggen en gås ~~offra~~ ^{miste} till offer. Såsom rit vid märten~~gås~~ uppträder gässteken som festmat denna dag i Tyskland (enligt märtenssångernas skildringar) ej tidigare än på trettonhundratalet.¹¹⁹ Till de estniska märtenvisorna har märtensgåsmotivet senare överförts (approximativt på 1700talet under inflytande av dryckesgillet eller mässan vid märtenstid), ehuru visorna själva stamma från medeltiden. Vid vad tid seden att äta gås på märtensdagen blev känd i Sverige, särskilt i Skåne, det är ej lätt att avgöra med ledning av nuvarande uppgifter, som alla äro av nyare datum. ¹⁹⁰

Biskopen av Tours, den helige Martinus, hade icke rituellt samband med gåsofferseden vid själahelgen, innan märtensdagsseden uppstått. Man kan icke med Eisen grunda detta samband blott på det faktum, att om hösten många gäss allmänt slaktades vid denna tid. Det sannolika föreningsbandet är här detta, att märtensdagen till tiden sammanföll med själafesten.

hedniska och kristna element

Och liksom vi kunna finna hedniska sedvänjor i den kristna kalendern, ~~och där~~ ^{helgerna} efterhand ~~med tiden~~ förenades, på grund av att de i tiden sammanfölla, så torde vi här också ha att göra med ett likadant kontaminationsfenomen. Det är ej tänkbart, att tvenne sedvanevärldars sammansmältning kunnat försiggå med ens. Sankt Märtenens egenskap av drinkarnas skyddspatron underlättade väl i stor utsträckning gäsätningssedens förening med märtensdagen. Hur Sankt Märten kom att spela rollen av drinkarnas skyddspatron från att förut ha varit ~~hedniska~~ ^{hedniska} är ett problem, som kräver en självständig undersökning. Enligt en folksägen satte kejsar Maximinus Sankt Martinus till höger om sig själv under en festmåltid och gav honom allra först en vinbägare i hand, ur vilken han själv druckit. På grund av den skänkta drycken blev Martinus ^{kejsarens} dryckespatron ~~att kejsaren~~, ^{ur vilken händelse} varpå i folktron senare även märtensmässan ^{härledes} grundar sig. Märtensmässans ^{spridning} propagering blev under medeltiden också i Norden ~~en bled och allmän företeelse~~ ^{spridd}.

Stor och betydande.

118) Hanila, församling i Läänemaa.
119) Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens V:1718, M a r t i n u s g a n s.

190) Diese Fassmate steht auf Seite 19!

73)

Bäss

Kekri eller ~~ka~~ Keyri kallades i Finland den i början av november till åminnelse av de dödas själar firade helgen. Under den katolska tiden begynte man förlägga denna 'alla sjäalars dag' till Allhelgonadagen. Se Kaarle Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, Borgå 1914, s.53-58; Ralf Saxén, Suomalaisten muinasusko, Borgå 1919, s.14-16; Matti Varonen, Vainajain palvelus muinaisilla suomalaisilla, Helsingfors 1898, s.135-138 och Helmi Helminen, Syysjuhlat, Borgå 1929, s.29-55. I sin nya undersökning "Kekriä Kiertämässä", Helsingfors 1934, s.1-61, förbinder Ahti Rytönen namnet Kekri med Sankt Göran (Georgius), som var boskapens skyddspatron (a.a.s.50-55) och till vars ära en särskild dag, den 23 april, ägnades. Enligt gamla meddelanden var Kekri själva tomtgubben, som sörjde för hjordens tillväxt. Enligt redan från medeltiden stammande uppgifter lagade man i ordning mat och dryck åt honom, som åtnjöts i lagården eller stallet, till erhållande av kreaturs- eller hästlycka. Man har ävenledes satt namnet Kekri i samband med kekkeri av svenska 'gäckeri' på grund av de vid kekritiden avhållna höstliga dryckesgillena (Prof. Väinö Salmi, Iso tietosanakirja, Helsingfors, 1934, uppslagsordet Kekri). 'Deltid', *estn.*, "jakoalg" kallade *esterna* helgen i fråga.

85)

Liverna tillhöra den östersjöfinska folkgruppen. De levde tidigare vid stranden av ^{Riga} ~~liviska~~ liviska bukten från den nuvarande estniska fristatens gränser till till Dünafloden. Nu återstå omkring 1500 liver, som förstå liviska. De leva i Lettland på den kurländska halvöns spets, på ett område av 50-60 km. ^{utsträckning} ~~krax~~ bestående av en några km. bred strandremsa med sammanlagt tolv byar.